

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

УДК 347.627

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.5.5>

ГОРОБЕЦЬ Н.О., ТКАЧ А.В.

ЗДІЙСНЕННЯ СІМЕЙНИХ ПРАВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**EXERCISE OF FAMILY RIGHTS UNDER MARTIAL LAW**

У статті висвітлюються актуальні питання здійснення сімейних прав в умовах воєнного стану в Україні. Акцентується увага на трансформації сімейних правовідносин у зв'язку з широкомасштабною агресією росії та обумовлену нею необхідність оновлення сімейного законодавства. Наголошується на важливості права батьків та дітей на спілкування, а також на необхідності розширення правового регулювання сучасних нетипових форм сімейних відносин. Розглядаються поняття «сім'я», «член сім'ї» та «сімейні правовідносини». Пропонується під «сім'єю» розуміти сукупність (правовий союз) фізичних осіб, засновану на шлюбі, кровній спорідненості, усиновленні чи інших підставах, не заборонених законом, що визначає взаємні сімейні особисті немайнові та майнові права й обов'язки, моральну та матеріальну підтримку, а також відповідальність за невиконання сімейних обов'язків. Звертається увага на відсутність єдності у визначенні суб'єктного складу сім'ї, а також на роль моральних цінностей, які регулюються правом лише опосередковано. У статті пропонується класифікація сімейних правовідносин, що охоплює внутрішньосімейні, зовнішньосімейні, договірні, приторжівні до сімейних та нетрадиційні правовідносини. Аналізується проблема штучного розділення сімей через війну, з огляду на відсутність законодавчого врегулювання цього питання. Автор підкреслює, що суди змушені керуватися загальними принципами права та судовою практикою для вирішення таких спорів. Здійснення сімейних прав визначається як правомірна поведінка учасників правовідносин, спрямована на реалізацію їхніх прав і задоволення духовних чи матеріальних потреб у межах закону, договору та принципів моралі. Зазначається, що немайнові відносини визначають моральну, емоційну та духовну основу сім'ї, формують пріоритет духовних цінностей, стійкість у кризових ситуаціях і впливають на виховання дітей. Пропонується доповнити Сімейний кодекс України статтею 159-1 «Право батьків та інших родичів на спілкування з дітьми, які перебувають за кордоном», що сприятиме забезпеченню законодавчих гарантій цього права.

Ключові слова: право на особисте спілкування батьків та дітей, сім'я, член сім'ї, сімейні правовідносини, сімейні особисті немайнові права.

The article addresses current issues related to the exercise of family rights during martial law in Ukraine. It focuses on the transformation of family relations caused by Russia's large-scale aggression and the resulting need to update family legislation. Emphasis is placed on the importance of the right of parents and children to communicate and the necessity of expanding legal regulation of modern, unconventional forms of

---

© ГОРОБЕЦЬ Н.О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри юридичних дисциплін (Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ)

© ТКАЧ А.В. – студентка (Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ)

family relations. The concepts of "family," "family member," and "family relations" are examined.

It is proposed to define "family" as a group (legal union) of individuals based on marriage, blood relationship, adoption, or other legal grounds not prohibited by law, characterized by mutual family personal non-property and property rights and obligations, moral and material support, and accountability for non-fulfillment of family duties. Attention is drawn to the lack of consensus in defining the composition of the family and the role of moral values, which are only indirectly regulated by law.

The article proposes a classification of family relations, including intra-family, external family, contractual, family-equivalent, and non-traditional relations. It analyzes the issue of families being artificially separated due to war, highlighting the lack of legislative regulation of this matter. The author emphasizes that courts are forced to rely on general legal principles and judicial practice to resolve such disputes.

The exercise of family rights is defined as lawful behavior by participants in family relations aimed at realizing their rights and meeting their spiritual or material needs within the limits of the law, agreements, and moral principles. It is noted that non-property relations form the moral, emotional, and spiritual foundation of the family, establish the priority of spiritual values, ensure stability in crisis situations, and influence the upbringing of children.

The article suggests amending the Family Code of Ukraine by adding Article 159-1, "The Right of Parents and Other Relatives to Communicate with Children Abroad," to provide legislative guarantees for this right.

Key words: *the right to personal communication between parents and children, family, family member, family legal relations, personal non-property family rights.*

Вступ. Воєнний стан, зумовлений війною росії проти України, призвів до суттєвих змін у функціонуванні українських сімей, порушенні звичних способів здійснення сімейних прав. Порушуються права не лише дітей, а й батьків та родичів. Існуюче законодавство не містить відповідних механізмів врегулювання правовідносин, що виникли. Це підкреслює необхідність вдосконалення правового регулювання у сфері сімейних правовідносин. Вивченню сімейно-правових відносин, а також пошуку оптимальної їх моделі присвятили роботи такі науковці як: В. Борисова, В. Ватрас, І. Жилинкова, В. Кожевникова, Л. Красицька, З. Ромовська, Р. Стефанчук, Є. Харитонов та інші, які і стали підґрунтям для написання наукової роботи.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз практики здійснення сімейних прав в умовах воєнного стану та розробка пропозицій з питань, що досліджуються.

Результати дослідження. Сімейні стосунки, цінності, проблеми, що вирішуються в кожній сім'ї є схожими і різними одночасно. Вони формуються на основі традицій родини, релігії, національності, місцевості, попереднього досвіду членів сім'ї тощо. Саме тому, для права поняття «сім'я», «член сім'ї» та відносини, які між ними виникають, не такі прості й ясні. Для того щоб сформулювати поняття здійснення сімейних прав та дослідити їх особливості в умовах воєнного стану слід з'ясувати поняття «сім'я» та «член сім'ї».

У науковій літературі існує безліч визначень поняття «сім'я» [1; 2; 3; 4; 5; 6], кожен дослідник пропонує власну дефініцію, підкреслюючи ті чи інші ознаки, які вважає важливими. З одного боку, різноманітність поглядів сприяє глибокому та всебічному аналізу цього явища, дозволяючи розглядати його з різних точок зору. З іншого – відсутність уніфікованого підходу може призводити до термінологічної плутанини та суб'єктивізму в трактуванні поняття. Стаття 3 Сімейного кодексу (далі СК) України [7]) також не містить поняття «сім'я».

Аналіз літератури [1; 2; 3; 4; 5; 6] дозволяє зазначити, що автори пропонують враховувати юридичний, соціальний, морально-етичний аспекти, багатовимірність правових зв'язків між членами сім'ї. Разом з тим, немає єдності щодо суб'єктного складу; підстав виникнення; спільного проживання; вказується на любов, повагу та моральні цінності, які можуть регулюватися правом лише опосередковано. Деякі визначення надто обмежені щодо сучасних нетипових форм сімейних відносин.

На сьогодні спостерігається тенденція до: законодавчого визнання одностатевих відносин [8]; чіткості у визнанні фактичних шлюбних відносин [9], інтеграції міжгалузевих інститутів (опіки, піклування, патронату) до сімейного права з урахуванням їх соціальної ролі та наслідків війни. Формулюючи визначення поняття «сім'я» потрібно це враховувати, робити його більш чітким.

Під «сім'єю» слід розуміти сукупність (правовий союз) фізичних осіб, засновану на шлюбі, кровній спорідненості, усиновленні чи інших підставах, не заборонених законом, що визначає взаємні сімейні особисті немайнові та майнові права й обов'язки, моральну та матеріальну підтримку, а також відповідальність за невиконання сімейних обов'язків.

Невизначеність терміну «сім'я» також негативно впливає на розуміння поняття «член сім'ї». У ст. 2 СК України, учасники сімейних відносин діляться на три групи: 1) подружжя, батьки, діти, усиновлювачі, усиновлені; 2) баба, дід, прабаба, прадід та внуки, правнуки, рідні брати та сестри, мачуха, вітчим, падчерка, пасинок; 3) інші члени сім'ї (глави 19, 20 СК України) [7].

Питання щодо суб'єктів (учасників) сімейних правовідносин досі залишається дискусійним. Сучасна правова наука має декілька поглядів на це питання: 1) лише члени сім'ї та особи, які мають до них безпосереднє відношення; 2) розширюють цей перелік за рахунок посадових і юридичних осіб [5, с. 206].

Переважно під «членом сім'ї» розуміють осіб, які пов'язані з конкретною сім'єю шлюбом, родинністю, усиновленням та деякими формами влаштування дітей, які були позбавлені батьківського піклування, спільним життям, спільністю інтересів, взаємними сімейними правами та обов'язками, які поряд з іншими особами можуть бути суб'єктами сімейних правовідносин [10, с. 6–7].

Член сім'ї в сімейному праві – це фізична особа, яка входить до складу сім'ї як правового союзу осіб, заснованого на шлюбі, кровній спорідненості, усиновленні чи інших підставах, не заборонених законом. Визначення сім'ї та членів сім'ї має бути інклюзивним і охоплювати як гетеросексуальні, так і одностатеві сімейні союзи.

Актуальність розширення правового визначення «сім'ї», «члена сім'ї» підтверджується соціальними та гуманітарними викликами, зокрема, спричиненими війною, яка висвітлила необхідність законодавчого закріплення рівних прав на сімейне життя для всіх категорій громадян, незалежно від їх сексуальної орієнтації чи форми сімейного союзу.

Сімейні правовідносини розглядаються як: особисті немайнові та майнові відносини, що виникають зі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, взяття дітей на виховання, встановлення опіки та піклування, і засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників [11, с. 17.]; особисті немайнові та такі, що випливають з них, майнові відносини людей, які виникають на основі шлюбу та сім'ї і які регулюються нормами сімейного права [12, с. 80]; врегульовані нормами права особисті немайнові і майнові відносини, що виникають із шлюбу, сім'ї та родинності [13, с. 494] тощо. Усі автори одностайні у тому, що сімейні правовідносини – це особисті немайнові та майнові відносини. Деякі розбіжності виникають коли йдеться про підстави виникнення та суб'єктний склад.

Заслуговує на увагу, класифікація сімейних правовідносин запропонована В. Ватрас, який в її основу поклав критерій суб'єктного складу: 1) між подружжям, колишнім подружжям та особами, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах; 2) між батьками та дітьми; 3) між близькими родичами та особами, що до них прирівнюються; 4) між усиновлювачем та усиновленим; 5) між суб'єктами сімейного права, що пов'язані із влаштуванням дітей, позбавлених батьківського піклування у сім'ю [14, с. 4]. У літературі дана позиція піддається критиці, зазначається, що опіка та піклування є міжгалузевими інститутами метою, яких є охорона та захист прав та інтересів осіб недієдатних, або дієдатність яких обмежена; патронат взагалі вважається тимчасовою соціальною послугою [15, с. 172]. Така критика виправдана лише частково. Панує думка, що сімейне право є комплексною галуззю права, тому може включати і міжгалузеві інститути.

Пропонуємо таку класифікацію сімейних правовідносин: 1) внутрішньосімейні (між подружжям (фактичне співжиття), між батьками та дітьми, між іншими членами однієї сім'ї; 2) зовнішнісімейні (аліментні зобов'язання між батьками, дітьми, бабусею, дідом та внуками, навіть якщо вони не проживають разом; між колишнім подружжям, зокрема щодо утримання та майнових прав); 3) правовідносини, що виникають на основі договірних чи юридичних дій (відносини між усиновлювачами та усиновленими; відносини, пов'язані опікою та піклуванням, якщо вони мають сімейно-правовий характер); 4) правовідносини, які можуть бути прирівняні до сімейних (тимчасові форми виховання дітей (патронат, прийомні сім'ї); 5) нетрадиційні (одностатеві сім'ї).

Серед завдань законодавства, особливе місце займає створення та забезпечення ефективного механізму реалізації сімейних прав. Майновий стан та правовий статус суб'єктів сімейних правовідносин не мають вирішального значення для них. Майнова самостійність учасників сімейних правовідносин також має свою специфіку: вона може бути обмежена, або взагалі відсутня (ч. 3 ст. 65, ст. 177 СК України [7]). І. Жилінкова вказувала, що в майновому аспекті основним

у відносинах між членами сім'ї є те, що сімейні відносини, є тривалими, їм властивий особливий особисто-довірчий характер і відсутні еквівалентно-відплатні начала [16, с. 94].

У градації сімейних прав основоположну роль займають сімейні особисті немайнові права. Це пов'язано з тим, що саме немайнові відносини визначають суть і характер сімейних стосунків та забезпечують моральну, емоційну і духовну основу сім'ї та формують: пріоритет духовних і моральних цінностей (любов, повага, довіра, турбота); стійкість сім'ї в кризових ситуаціях (підтримка, турбота, емпатія допомагають зберегти єдність сім'ї); вплив на виховання дітей (визначають формування особистості дитини, що закладає фундамент для здорового суспільства).

Особливістю здійснення сімейних прав є положення, за яким особа на свій розсуд розпоряджається належними їй правами, якщо інше не встановлено СК України (наприклад, вчиняючи ту чи іншу дію, член сім'ї має зважати на інтереси інших членів сім'ї та обмеження встановлені законом). Під здійсненням сімейних прав розуміють: процес задоволення особою своїх матеріальних та духовних потреб на підставі юридичних можливостей, які вона має [17, с. 61]; реалізацію суб'єктами сімейних правовідносин можливостей, передбачених його змістом [18, с. 97] тощо.

Відповідно під здійсненням сімейних прав слід розуміти правомірну поведінку учасників сімейних правовідносин, спрямована на реалізацію їхніх правомочностей із задоволення духовних та/або матеріальних потреб, що відбувається у межах, визначених законом, договором та принципами моралі. Здійснення сімейних прав повинно ґрунтуватися на засадах справедливості, добросовісності та розумності, не порушувати права та інтереси інших.

Під час воєнного стану в Україні відбулися суттєві зміни в правовому регулюванні сімейних відносин, спрямовані на адаптацію законодавства до нових реалій та забезпечення прав громадян.

Серед уразливих інститутів сімейного права, на які вплинула війна є інститут шлюбу [19]. Розлучення перевищили довоєнні дані, а кількість укладених шлюбів суттєво зменшилася. Відбувається трансформація ролі жінки у сімейних правовідносинах.

Разом з тим, змінилося правове становище батька дітей, які з матір'ю виїхали за кордон (від 5,6 млн до 6,7 млн українців перебувають за кордоном, з них понад 70% – це жінки з дітьми [20]). Заборона покидати Україну чоловікам у віці 18–60 років робить їх уразливими і залежними від волі жінок, які вивезли дітей за кордон.

Сімейне законодавство передбачає, що батьки мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від перебування у шлюбі між собою (ст. 141 СК України). У постанові Верховного Суду від 29 червня 2022 року по справі № 753/7395/20 зроблено висновок, що ані законодавство України, ані міжнародні документи не містять норм, які б наділяли будь-кого з батьків пріоритетним правом щодо дитини [21]. Батьки, які не проживають разом з дитиною не втрачають право на спілкування, виховання та розвиток дитини, вибору імені дитини тощо.

Оскільки правова система вперше зустрічається з ситуацією штучного розділення сім'ї, то в законодавстві відсутнє регулювання цього питання і суд змушений самостійно знаходити справедливе вирішення спорів, керуючись загальними принципами права та судовою практикою. Завдяки сучасним технологіям, суди різних інстанцій, включно з Верховним Судом, знайшли оптимальне рішення, зобов'язуючи одного із батьків, з яким проживає дитина, на період воєнного стану організувати спілкування дітей із батьком/іншими родичами у режимі відеозв'язку через мобільні телефони [22; 20]. Така позиція містить примус та зобов'язання, що не завжди сприяє налагодженню стосунків між дітьми та батьками.

Суди виробили позицію, що тимчасово вирішує спори щодо здійснення сімейних прав батьками щодо дітей на час воєнного стану, введеного унаслідок складної безпекової ситуації викликаной збройною агресією росії проти України. Вони покладають зобов'язання на особу, яка проживає з дитиною забезпечити право спілкування з нею через мережу Інтернет, зокрема, за допомогою відеозв'язку з використанням меседжерів та/або програм Zoom, Skype чи інші.

Прийняття та виконання рішення суду ускладнено режимом його роботи під час війни (суди, особливо поблизу лінії зіткнення, через повітряні тривоги, змушені відкладати судові засідання), а також перебуванням відповідача за кордоном. На сьогодні, суди дійшли висновку, що такий порядок та спосіб є достатнім і відповідає принципу розумності, справедливості, збалансованості між інтересами всіх учасників сімейних відносин, пріоритетному інтересу дітей та забезпечить підтримку зв'язків між дітьми та батьками чи/або іншими родичами. Дана позиція не відображена у законі та не гарантує кожному, хто звернеться до суду, задоволення його вимог; суд може відійти від неї у будь-який момент.

Для закріплення законодавчих гарантій у праві спілкування батьків з дітьми, пропонуємо доповнити СК України ст. 159-1 «Право батьків та інших родичів на спілкування з дітьми, які

перебувають за кордоном». «1 Якщо один із батьків або інші родичі не можуть виїхати за кордон у зв'язку з воєнним станом, мобілізацією, карантинними обмеженнями під час епідемії, пандемії, епізоотії, стихійного лиха чи іншої надзвичайної ситуації або за станом здоров'я, вони мають право на регулярне спілкування з дитиною, яка перебуває за кордоном шляхом використання сучасних засобів зв'язку (відеозв'язок, телефонні дзвінки, електронна пошта тощо). 2. Особа, яка перебуває за кордоном разом із дитиною, зобов'язана сприяти здійсненню права на спілкування іншому з батьків та іншим родичам, які перебувають в Україні, якщо таке спілкування не суперечить інтересам дитини. 3. У разі необгрунтованого перешкодження одному з батьків або іншим родичам у спілкуванні з дитиною, суд за місцем проживання заявника в Україні може винести рішення про порядок спілкування з дитиною. 4. Суд може обмежити право на спілкування, якщо є достатні підстави вважати, що таке спілкування завдає шкоди фізичному або психічному здоров'ю дитини».

Висновки. Війна дозволила багатьом українцям переглянути свої цінності та відчуті потреби в підтримці сім'ї. Уважаємо, що ці доповнення забезпечать більш ефективний механізм здійснення прав та обов'язків між батьками та дітьми. Вони допоможуть адаптувати сімейне законодавство до нових реалій та забезпечать здійснення прав батьків та дітей в цей складний період.

Список використаної літератури:

1. Харитонов Є.О. Сім'я як концепт сімейного законодавства. Актуальні проблеми держави і права. 2011. Випуск. 58. С. 293–301.
2. Резникова М.О. Деякі питання щодо визначення понять «шлюб» та «сім'я». Порівняльно-аналітичне право. 2014. № 8. С. 81–84.
3. Ватрас В.А. Поняття «сім'ї» у сімейному праві України. Форум права. 2009. № 1. С. 83–91.
4. Ревуцька І.Е. Правові підстави створення сім'ї за законодавством України та країн-членів ЄС: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Івано-Франківськ, 2018. 207 с.
5. Шевців Ю.М. Юридичний аналіз поняття «сім'я» та суб'єктів сімейних правовідносин. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2023. Серія ПРАВО. Випуск 76: частина 1. С. 201–207.
6. Падун Р.В. Визначення сім'ї як правової категорії та особливого феномену суспільних відносин. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право». 2021. Випуск 68. С. 75–79.
7. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>. (дата звернення 15.10.2024).
8. Проект Закону «Про інститут реєстрованих партнерств» № 9103 від 13.03.2023. URL: <https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/41497> (дата звернення 16.10.2024).
9. Постанова від 22.03.2023 № 290/289/22 Верховний Суд. Касаційний цивільний суд. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/109854993> (дата звернення 16.10.2024 р.).
10. Ватрас В.А. Суб'єкти сімейних правовідносин : автореф. канд.. юрид. наук : 12.00.03 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького / В. А. Ватрас. К., 2008. 19 с.
11. Сімейне право України: навч. посіб. / [Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, В. О. Гончаренко та ін.]; за ред. Є. О. Харитонova. Київ: Істина, 2008. 200с.
12. Сімейне право України (історія, традиції, сучасність): навч. посіб. [Б. І. Андрусишин, С. І. Шимон, Л. С. Дубчак та ін.]; за ред. Б. І. Андрусишина, С. І. Шимон. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. 454 с.
13. Боднар Т. В. Розвиток сімейно-правової доктрини. Правова доктрина України: у 5 т. / Нац. акад. прав. наук України; [редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.) та ін.]. Т. 3: Доктрина приватного права України / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. Харків: Право, 2013. 578 с.
14. Ватрас В.А. Суб'єкти сімейних правовідносин: автореф.дис. ... канд..юрид.наук: 12.00.03. К., 2008.
15. Труба В.І. Класифікація сімейних правовідносин: монографія. Одеса : Фенікс, 2020. 360 с.
16. Жилінкова І. В. Правовий режим майна членів сім'ї. Харків: «Ксилон», 2000. 398 с.
17. Сімейне право України: підручник / за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. 4-те вид., переробл. і доп. Харків : Право, 2012. 320 с.
18. Логвінова М.В. Розвиток методології дослідження змісту та меж здійснення суб'єктивних прав. Юридичний науковий електронний журнал. №7. 2021. С. 96–100. URL: http://lsej.org.ua/7_2021/25.pdf (дата звернення 18.11.2024 р.).
19. На п'ять шлюбів в Україні припадає одне розлучення. URL: <https://opendatobot.ua/analytics/marriages-divorces-2024-6> (дата звернення 18.11.24 р.).

20. Присяжнюк А. Реалізація батьками доступу до дитини, яка на період воєнного стану перебуває за кордоном. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/realizaciia-batkami-dostupu-do-ditini-iaka-na-period-vojenного-stanu-perebuvaє-za-kordonom> (дата звернення 19.11.2024 р.).

21. Постанова від 29.06.2022 № 753/7395/20 Верховний Суд. Касаційний цивільний суд. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/105148690?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03 (дата звернення 19.11.2024 р.).

22. Постанова від 07.12.2023 № 569/14585/21 Верховний Суд. Касаційний цивільний суд. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/> (дата звернення 19.11.2024 р.).